

FJELLFUNN OG FISKEBEIN – OM FISKE OG BRUKEN AV FJELLET I FORTIDEN

Anne Karin Hufthammer, Universitetsmuseet, Universitetet i Bergen og Axel Mjærum, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo

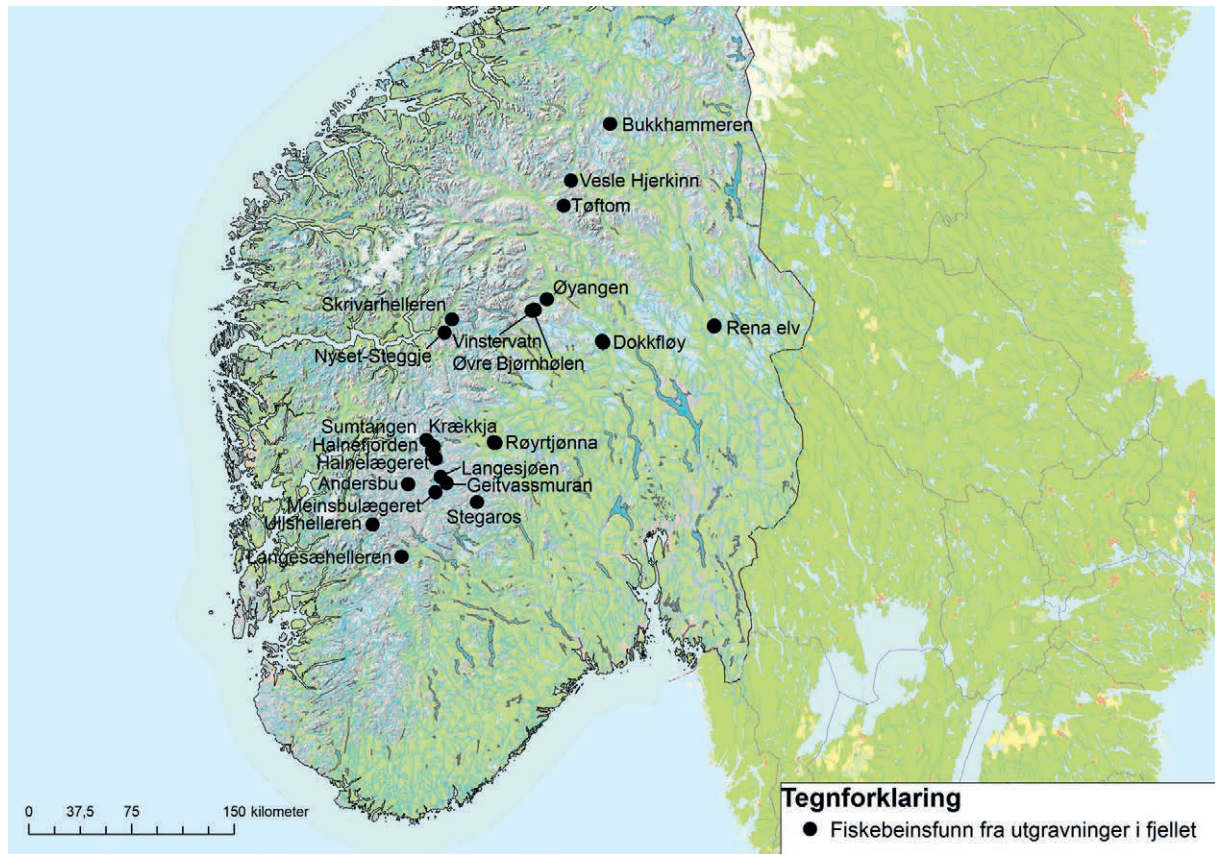
Både fjellvannet Tesse i Jotunheimen, Møsvatn på Hardangervidda og Bosvatn i det øvre av Setesdalen er kjent som ypperlige fiskevann. Skriftlige kilder og muntlige tradisjoner forteller at det har blitt fisket i disse innsjøene mange århundrer bakover i tid.¹ Vannene har også til felles at det har blitt gjennomført arkeologiske utgravninger ved dem, og at det har fremkommet fiskeredskaper, slik som fiskekroker og garnsøkker.² Det finnes ytterligere en likhet: Disse utgravningene har ikke frembrakt et eneste fiskebeinsfunn. Andre steder i den sørnorske fjellheimen har arkeologer derimot gravd frem bein av ørret. Tidvis har de funnet et fåtall ryggvirvler, mens fiskebeina i andre tilfeller foreligger i tusentall.³

I denne artikkelen vil vi løfte frem fiskebeina som kilde til kunnskap om fortidens fiske. Vi vil diskutere hvordan disse små og skjøre beina i enkelte tilfeller kan bevares i jorden i flere tusen år, mens de svært ofte bare forsvinner, uten å etterlate seg spor. Bevaringsforholdene skaper utfordringer i bruk av fiskebein som en kulturhistorisk kilde, og vi vil derfor også diskutere kildeproblemene og kunnskapsverdien til det beinmaterialet som faktisk foreligger.

Det er undersøkt beinmaterialer fra mange arkeologiske utgravninger i sørnorske fjellområder,⁴

både fra førhistorisk og fra historisk tid. Det blir imidlertid sjelden identifisert ferskvannsfisk. I alt er det funnet ørret i 29 beinfunn og sik i 2. Flest funnsteder ligger i Hordaland (8), Oppland (8), Buskerud (4) og Hedmark (4), men også i Sogn og Fjordane (2), Telemark (2) og Aust-Agder (1) er det funnet bein av fisk (se figur 1, figur 4 og vedlegg).

At fiskebeina har ulik alder og forekommer i ulike kulturhistoriske sammenhenger, gir et grunnlag for å diskutere hva fisket har betydd, og hvordan det har blitt kombinert med andre gjøremål. Vi vil derfor ikke bare vie oppmerksomheten til fiskebeina i seg selv, men også presentere jaktplassene, overnattingsstedene, hellerne og de andre kontekstene hvor bein opptrer. Hovedvekten vil ligge på funnstedene i de høyereliggende innlandsområdene og den alpine sonen med spor etter aktivitet fra slutten av yngre steinalder (fra ca. 2350 f.Kr.) og helt frem til 1700-tallet e.Kr., det vil si fra begynnelsen av det tidsrommet da også husdyrhold og dyrking har hatt en stor betydning som næringsveier i det indre av Sør-Norge. Men ferskvannsfisket kan være eldre, noe som omtales inngående i en egen artikkel i denne boken.⁵

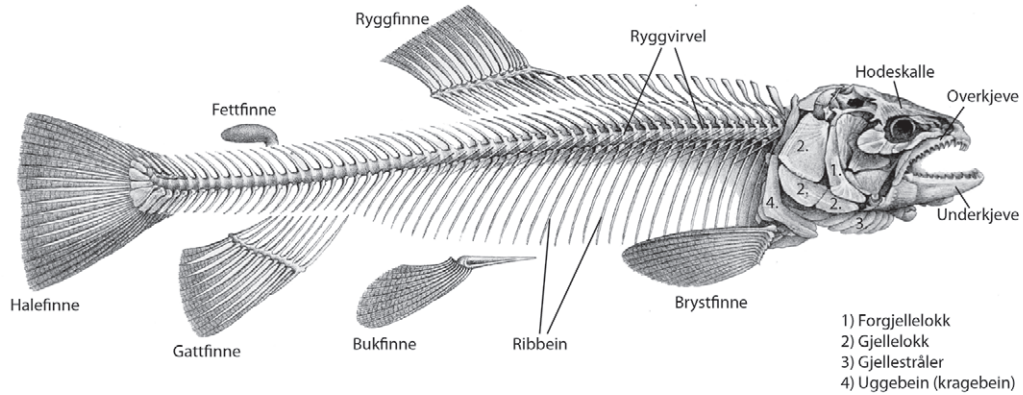
Figur 1: Funnsteder for fiskebein ved arkeologiske utgravninger i fjellheimen. Kart: Axel Mjærum, KHM.

TAFONOMI, LÆREN OM DET SOM FORSVINNER, OG DET LILLE SOM BEVARES

Tafonomi er studiet av alle de faktorer som påvirker en organisme fra den begravnes, til restene av den blir gravd ut eller hentet frem fra jorden,⁶ i vårt tilfelle som enkeltbein eller hele skjeletter. Selv om fisk utgjør en betydelig del av kostholdet og er vanlig i mange kulturkontekster, er bein av fisk i mange arkeologiske funn mye sjeldnere enn eksempelvis bein av pattedyr. Det kan være flere årsaker til dette, eksempelvis at mange fiskebein er små og tynne

(figur 2). Dette innebærer at de knuses lett, og at de gjerne blir oversett under utgravninger.⁷ I tillegg fører den kjemiske sammensetningen i kollagenet og forholdet mellom kollagen og mineraler til at fiskebein, spesielt bein av enkelte fiskeslag som laks og ørret, lettere brytes ned enn bein av pattedyr.⁸

De aller fleste fiskebein vi finner fra innlandet, er brente, og de gjenfinnes ofte som hvite, små fragmenter (figur 3). Når bein brennes, vil de ulike kalsiumsaltene i den uorganiske delen bli omdannet til kalsiumapatitt, som er nærmest uoppløselig. Samtidig vil beina krympe, noen ganger så mye

F. Day del A. Hammond lith.

H. G. H. 1887

LÖCHLEVEN TROUT ♀

Figur 2: Ørretens skjelettanatomi. Illustrasjon: Axel Mjærum. Bearbeidet med utgangspunkt i Day 1887: table 2.

som 25 prosent. Det betyr at brente bein bevares betydelig bedre enn ubrente, men at de krymper og sprekker opp og blir vanskelige å artsbestemme. Katariina Nurminen⁹ har brent bein av en rekke ferskvannsfisk og finner stor variasjon i hvor mye av beinmaterialet som bevares, og som kan artsbestemmes. Generelt forsvinner alle kraniebein av ørret og fet hvitfisk, som lagesild, ved brenning, mens virvlene bevares relativt bra. Ikke uventet bevares bein av større arter eller individer bedre enn bein av små fisk.

Sammensetningen av jordsmonnet har også betydning for bevaringsforholdene, og tilstedeværelsen av store mengder pattedyrbein er vesentlig for at fiskebein skal kunne bevares (jf. figur 4). Årsaken er at bein har en form for «selvkonserverende» effekt,

der blant annet en stor samlet kalkmengde sikrer at beina ikke går i oppløsning.

Ulike tafonomiske prosesser virker altså på ulike vis og i ulik grad. Samlet kan de imidlertid skape et fordreid bilde av fortiden. Denne mulige fordreiningen er viktig å ha med seg videre når vi nå skal presentere og diskutere utgravningsstedene i den norske fjellheimen hvor det er funnet fiskebein.

FISKEBEINA OG FUNNSTEDENE

I skildringer av bruken av fjellområdene de siste århundrene fortelles det om en variert ressursbruk med husdyrhold, jakt, snarefangst og fiske som viktige elementer, men også med noe korndyrking.¹⁰ Denne allsidigheten er ikke bare knyttet til at man har utnyttet et bredt spekter av ressurser,

Figur 3: Ryggvirvler datert til bronsealderen fra Røyrtjønnå ved Pålbufjorden (ca. 740 moh.) på østsiden av Hardangervidda. Foto: Axel Mjærum, KHM.

men også til at man ofte har kombinert jakt, fiske og husdyrhold, og at steder har spilt ulike roller og hatt ulike funksjoner gjennom tidene. Det arkeologiske materialet gjenspeiler denne allsidigheten, blant annet ved at det nokså hyppig fremkommer redskaper som kan knyttes til jordbruk, jakt og fiske, på samme funnsted, og ved at bein fra både ville og tamme dyr finnes i de samme avfallslagene. I tillegg har det ofte foregått aktivitet i mange perioder på funnplassene. Det er derfor ikke alltid enkelt, og tidvis heller ikke helt korrekt, å knytte ett funnsted til én bestemt aktivitet.

Ofte gir allikevel beliggenheten og det fremgravde materialet et grunnlag for å skille mellom funnsteder som har vært rettet mot ulike aktiviteter. I den følgende gjennomgangen har vi forsøkt å gjøre nettopp et slikt skille for å få frem allsidigheten og

for å synliggjøre i hvilken utstrekning fisket har blitt drevet i kombinasjon med andre gjøremål og næringer. Det vil også diskuteres hvilken betydning fisket har hatt sammenlignet med den øvrige aktiviteten i innlands- og fjellområdene.

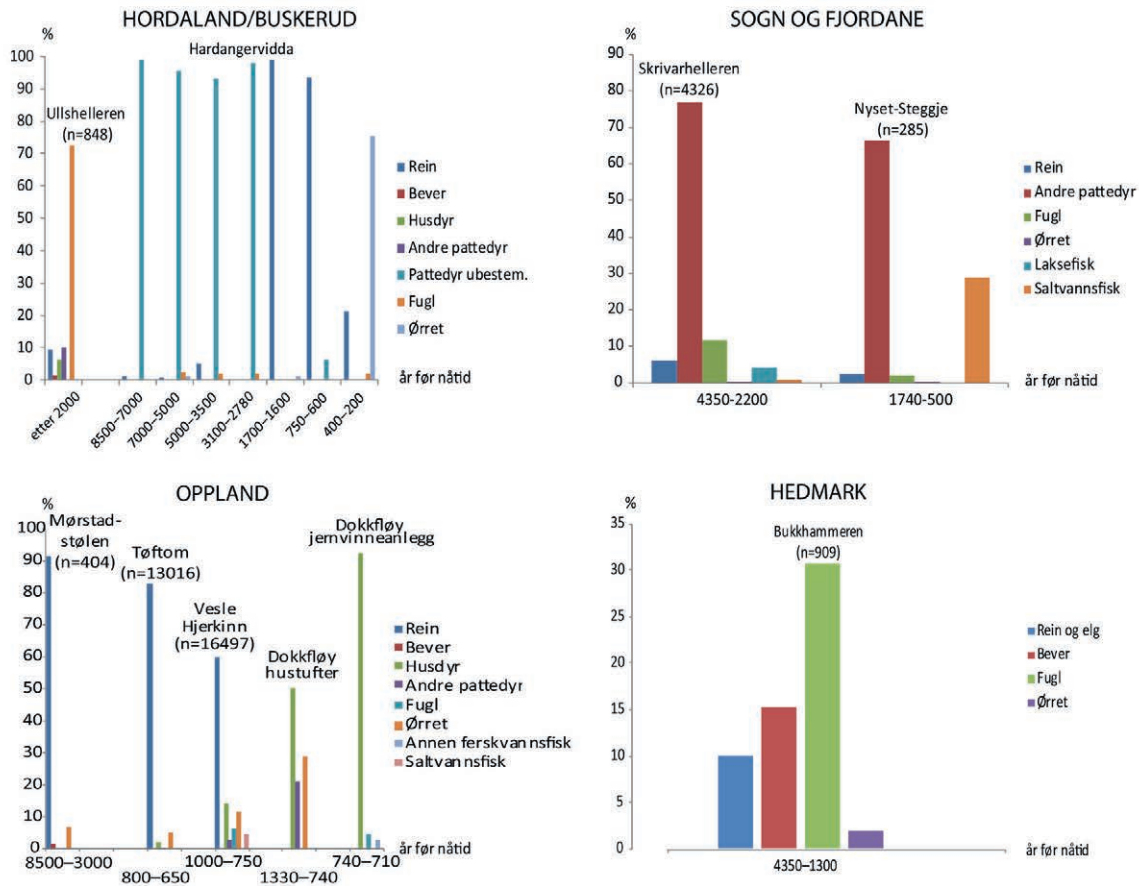
MASSEFANGSTANLEGGENE OG FISKET

De eldste lokalitetene fra fjellheimen med fiskebeinsfunn er fangstboplasser hvor jakt på elg og rein har vært en hovedaktivitet, men hvor fisket har inngått som en binæring.¹² Helt siden steinalderen har jakten vært både planmessig og målrettet, og de store jakt plassene har ofte ligget langs de sesongmessige trekkrutene til storviltet.¹³ I jernalderen og middelalderen skjer det stedvis en ytterligere intensivering av fangsten, med økt bruk av fangstgroper, sperregjerder og store og komplekse fangstanlegg. Både sentralt på Hardangervidda og på Dovre har det blitt gravd ut steinbuer og avfallslag knyttet til denne massefangsten,¹⁴ og disse undersøkelsene belyser også fjellfiskets betydning for jegerne.

Fangstanleggene sentralt på Hardangervidda

På Sumtangen ved Finnsbergvatn sentralt på Hardangervidda og ved de nærliggende vannene Store Krækkja og Ørteren har det blitt gjennomført undersøkelser av steinbuer og avfallslag knyttet til massefangst seint på 1200-tallet e.Kr.¹⁵ Ved Sumtangen ligger det i tillegg spor etter en eldre fase med jakt, tidfestet til 200–400-tallet e.Kr. (figur 5). Denne samlingen med undersøkte anlegg gir mulighet til å studere aktiviteten ved vannene over tid, men også til å sammenligne fangst plassene fra middelalderen.

Avstanden mellom Finnsbergvatn og Store Krækkja er kun noen få kilometer, men det er én vesentlig forskjell som er relevant i denne sammenhengen. Mens det har vært fisk i Store Krækkja langt tilbake i tid, har blant annet den over 180 meter høye

Figur 4: Artsfordelingen av beifunn på sentrale funnsteder i de sønorske innlandsområdene. Antall artsbestemte bein angis med n i de tilfellene det er bevart ubrente bein.¹¹ Tallmaterialet bygger på arkivopplysninger knyttet til beinmaterialet som er analysert og magasinert ved Universitetsmuseet i Bergen.

Vøringsfossen nede i Måbødalen hindret ørreten fra å etablere seg i Finnsbergvatn. Vannet var trolig fiskeomt frem til utsetting i 1927.¹⁶ Denne forskjellen kan man også ane i faunamaterialet som er bevart. Ved Sumtangen foreligger det kun 13 skjelettdeler av fisk av et gjennomgått materiale på over 23 000 bein i middelalderlagene.¹⁷ Tre av disse er artsbestemt til ørret, mens også hyse, sild og torsk er representert. I

tillegg fortelles det om funn av brosme og makrell i avfallsdyngene.¹⁸ Saltvannsfisk er med andre ord vel så godt representert som ørret, og ellers er det slående at antallet fiskebein totalt sett er svært lite. Selv om man skal være varsom med å trekke bastante konklusjoner ut fra funnmengden, er det nærliggende å tro at ørretfisket har hatt en minimal betydning i forbindelse med massefangsten her i

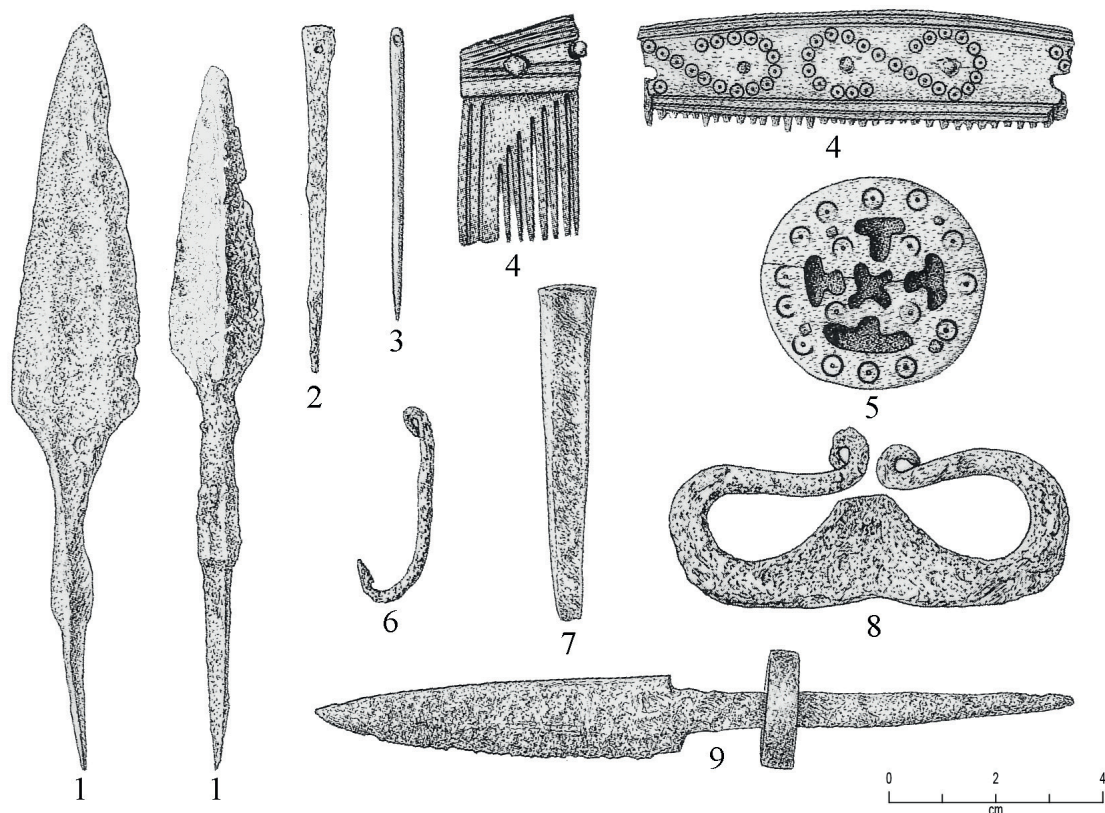
Figur 5: På Sumtangen ved Finnsbergvatn ligger både de to middelalderruinene Vestbu (1) og Austbu (2) og den 1000 år eldre tuften Sørbu (3). Foto: Svein Indrelid.

middelalderen, noe som da også er som forventet ved et fisketomt vann.

Én beindyngje er imidlertid nesten 1000 år eldre, og fiskebeinsmaterialet herfra skiller seg noe ut fra middelalderfunnene. Det forteller ikke bare om andre tradisjoner knyttet til reinsjakten,¹⁹ men også om at det i større grad har blitt spist fisk. Det har vært flere utgravninger i denne beindyngen. I en av undersøkelsene er det funnet 2113 bein av rein og hele 107 bein av ørret, men bare 4 av

torsk og 2 av brosme. Høyst sannsynlig var det heller ikke fisk i Finnsbergvatn i eldre jernalder, så beifunnene kan tyde på at man har fisket ørret i andre vann på vidda, og at man brakte den med seg som niste til Sumtangen i århundrene etter Kristi fødsel.

Beindyngene ved Store Krækkja er fra slutten av 1200-tallet, og fangsten må ha foregått samtidig med jakten på Sumtangen.²⁰ Her er det totalt 58 fiskebein spredt i avfallslagene, hvorav 33 er bestemt

Figur 6: Gjenstander datert til tidsrommet 600–1300 e.Kr. som viser en allsidig aktivitet på Tøftom: (1) pilspisser av jern, (2) anheng eller nål av jern, (3) (sy?)nål av jern, (4) kammer av gevir, (5) spillebrikke av gevir, (6) fiskekrok av jern, (7) meisel av jern, (8) ildstål, (9) kniv av jern. Illustrasjon: Tone Strenger, KHM.

til ørret og resten er ubestemt. Beinmaterialet viser med all tydelighet at reinfangsten også her har vært hovedmålet ved besøkene, men fiskebeinsfunnene antyder allikevel at det har blitt fisket i Store Krækkja. Bevaringsforholdene gjør det imidlertid vanskelig å bedømme betydningen av dette fisket. At det faktisk har blitt fisket ved siden av jakten, underbygges av at det foreligger to fiskekroker fra steinbuene knyttet til den tredje fangstplassen fra 1200-tallet i området, nemlig Ørteren.²¹

Tøftom i Rondane

I andre fjellområder er det også massefangstanlegg for rein. Et av disse er Einsethø i Grimsdalen i Rondane. Bare om lag 150 meter fra enden av dette anlegget ligger Tøftom, et sted hvor det har stått flere buer, og hvor det har blitt lagt igjen store mengder med slakteavfall.²² På Tøftom har det vært aktivitet siden 400-tallet og frem til nyere tid, men med en hovedbruksfase fra ca. år 1000 til 1200-tallet.²³

Figur 7: Grunnmurene til steinbuene ved Halmelägeret, tett ved Normannsslepa på Hardangervidda. Stedet har vært besøkt av ferdafolk og buskap. I avfallslagene i tilknytning til buene var det store mengder fiskebein. Foto: Helge Sunde.

Én av bygningene på Tøftom har blitt inngående undersøkt. Den ble trolig reist på 1200-tallet, og den fikk forfalle etter år 1300, men det er sannsynlig at det også har stått buer på tomten på et tidligere tidspunkt.²⁴ Fra ildstedet i bygningen ble det samlet inn masser, som ble finsiktet, og i disse ble det funnet over 1270 fiskebein, med ørret som den klart dominerende arten. Fra tufta foreligger også én fiskekrok (figur 6). Funnene viser at fisk var et betydelig tilskudd til kosten.²⁵ Det er også verdt å merke seg at det har blitt funnet enkelte ryggvirvler av sild og torsk i de samme lagene, noe som trolig

kan forklares med at tørket fisk ble brakt til plassen som handelsprodukt.²⁶

SÆLEHUS, LÆGRENE OG FISKET

Den sørnorske fjellheimen skiller øst fra vest og sør fra nord, men ferdsele til lands og til vanns gjennom fjellheimen har bidratt til å binde landsdelene sammen. Langs ferdselsrutene har det ligget stoppesteder hvor mennesker og dyr har kunnet finne ly og hvile. Både på Hardangervidda og på Dovrefjell ligger det slike oppholdssteder, som har blitt gjenstand for arkeologiske granskinger.

Halnefjorden har ord på seg for å være det beste fiskevannet på Nordvestvidda, og i nordenden av vannet har også den nordre Normannsslepa gått, en ferdselsvei som har forbundet Hardanger og Hallingdal.²⁷ I nordenden av vannet ligger Halnelægeret (figur 7). Navnet forteller om et sted der folk lå med flokker av husdyr i sommerhalvåret, men tradisjonen sier også at det har blitt benyttet som overnattingssted for reisende langs Normannsslepa frem til tidlig på 1800-tallet. Ved en utgravning av to steinbuer ble det funnet store mengder hesteskosøm og hesteko samt mynter, små stykker av kritt-piper, glass og annet som vitner om ferdsel og kontakter langt utenfor fjellheimen.²⁸ Materialet som fremkom, gir grunnlag for å datere aktiviteten til en periode på 200–300 år, fra om lag 1600 e.Kr. Det var også mye bein i tilknytning til bygningene, i hovedsak av rein, men også levninger av husdyr og rype. Sikting gjennom finmasket nettingduk frembrakte om lag 7400 fiskebein. Foruten ett bein av hyse og to av torsk har fiskebeina utelukkende blitt bestemt til ørret.²⁹ Fiske var en viktig aktivitet for dem som lå på stedet med husdyr eller reiste gjennom fjellheimen, og tre fiskekroker i jern viser hvordan noe av dette fisket foregikk. De store mengdene fiskebein antyder også trolig et mer intensivt fiske, og kanskje ble både garn og båt benyttet?

Veien fra Gudbrandsdalen til Nidaros går over Dovrefjell, og på Hjerkin ble det reist 6 bygninger, deriblant en 20 meter lang og 8 meter bred hall. Dette store anlegget tjente som sælehus og var utgangspunkt for reinsjakt, og stedet kan ha vært en kongsgård fra Harald Hårfagres regjeringstid.³⁰ Det bød på et usedvanlig rikt funnmateriale, med mynter, smykker, hesteutstyr, jaktredskaper og ellers rester av svært mange av de redskapene man kan forvente fantes på en velutstyrt fjellgård i vikingtiden og middelalderen. På 1980-tallet ble det undersøkt en avfallshaug med bein tidfestet til ca. 1050–1265

e.Kr. på tunet. I denne store haugen utgjør reinsdyrbein om lag 70 prosent av knokkelmaterialet, mens ørret er den mest tallrike fiskearten. Det ble ellers fremgravd bein av ferskvannsfisken harr, men også sild og en rekke andre saltvannsarter. Beifunnene vitner om en ustrakt bruk av lokale ressurser, og det har utvilsomt blitt fisket ørret, og kanskje harr, i nærområdet.³¹ Mye fisk har også blitt brakt til gården av dem som reiste til og fra. Det foreligger to fiskekroker som kan knyttes til det lokale fisket,³² og garnsøkker i kleber antyder at lette ørretgarn har vært i bruk i vannene.³³

JERNVINNA OG FISKET

Jernproduksjonen basert på myrmalm og brensel strekker seg tilbake til århundrene før Kristi fødsel i Sør-Norge, men helt frem til vikingtiden foregikk hoveddelen av produksjonen i lavlandet og i sonen mellom lavland og fjell. Omkring år 1000 e.Kr. ekspanderer produksjonen, og den får nærmest industrielle dimensjoner i enkeltområder frem til store deler av produksjonen avvikles på 1300- og 1400-tallet.³⁴ I den skogkledde randsonen til mange fjellområder utnyttet man da myrmalm og store mengder brensel i form av trevirke.

Både antallet anlegg og produksjonsmengden er iøynefallende trekk, et annet er graden av spesialisering som preger disse anleggene. Sporene etter andre aktiviteter er som oftest få. Blesterplassene har altså blitt etablert med et klart hovedmål, produksjon av jern. Flere titalls anlegg har blitt undersøkt, og i enkelte områder er det ikke uvanlig å finne bein i ildsteder og i slagghaugene.³⁵ Skjelettmaterialet som har fremkommet, er ofte ganske lite, men variert; både husdyr, reinsdyr, fugl og hund er representert. Den nokså begrensede mengden bein, variasjonen i materialet og beliggenheten til ildstedene kan tale for at det er rester etter måltidene til arbeiderne ved anleggene.

På slike anlegg har arkeologene i minst tre tilfeller funnet fiskebein.³⁶ To av funnene er gjort i produksjonsanlegg i Bykle i Setesdalen, et sted hvor man vet at det foregikk fiske da jernvinneanleggene ble etablert i vikingtiden og middelalder.³⁷ I et ildsted på Dokkfløy i Oppland foreligger det fem bein, hvorav ett har latt seg artsbestemme til laksefisk og to til sik. Det har etter alt å dømme vært spist fisk, men her er usikkerheten knyttet til hvor det ble fisket, større. Sik ble nemlig introdusert til Dokkavassdraget først på 1900-tallet.³⁸ Sikfisket har derfor neppe skjedd lokalt, og heller ikke laksefisken behøver nødvendigvis å ha blitt fanget i Dokkavassdraget, selv om det meget vel kan ha blitt fisket i dette vannet i middelalderen.³⁹

På jernvinneanleggene er det samlede beinmaterialet ofte lite. Av denne grunnen er det sjelden det dannes kalkrike miljøer hvor fiskebein kan bevares. Det er derfor vanskelig å sammenligne jernvinnefunnene med funnene fra større beindynger, men det er interessant at det forekommer fiskebein på steder med jernproduksjon. Samtidig bør det konkluderes med at jernproduksjonsplassene nettopp har vært produksjonsplasser for jern, og de var neppe betydningsfulle utgangspunkt for fjellfisket.

HELLERNE OG FISKET

I fjellheimen danner en rekke bergutspring naturlige oppholdssteder. Under disse små og store hellertakene og i enkelte huler har det vært bosetning langt bakover i tid, og funnene i dem gjenspeiler i stor grad hvilke ressurser som ble utnyttet i nærrområdene i fortiden. Hellerboplassene er således ikke resultat av én bestemt aktivitet. De har allikevel fellestrekk som gjør det hensiktsmessig å fremstille fiskebeinfunnene fra hellerne i fjellheimen samlet.

Mange av disse naturgitte boligene har på kysten vært i intensiv bruk gjennom store deler av steinalderen,⁴⁰ mens de som befinner seg i fjellområdene,

ser ut til å ha hatt begrenset betydning så lenge jakt og sanking var viktigste næringsvei. Mot slutten av eldre steinalder (fra ca. 2350 f.Kr.) fikk jordbruket imidlertid sitt endelige gjennombrudd, og fjellheimen ble viktig som beitemark for husdyr.⁴¹ Samtidig ble de indre områdene trolig tettere knyttet til kysten, og skinn og gevir kan i økt grad ha blitt fraktet til kyststrøkene.⁴² Kanskje derfor fikk hellerne en viktigere rolle, blant annet som utgangspunkt for jakt, som tilholdssteder for husdyr og gjetere og som plasser for lagring av fôr. Det foreligger indikasjoner på at kontakten mellom kyst og innland blir redusert i århundrene før Kristi fødsel, og flere av hellerne i fjellheimen går samtidig ut av bruk.⁴³ I mange av dem finner man imidlertid også spor etter besøk helt frem til nyere tid, og flere av dem som har ligget nær setre og jordbruksstrøk, har spilt en viktig rolle gjennom jernalderen og middelalderen.⁴⁴

Avfallslagene i huler og hellere har fått ligge beskyttet fra vær og vind, noe som i mange tilfeller har sikret svært gode bevaringsforhold. I utgangspunktet skulle da materialet være svært godt egnet utgangspunkt for å studere fangst og fiske.⁴⁵ Det har imidlertid ikke alltid blitt lett målrettet etter de små fiskebeina ved utgravninger, og mange av dem har trolig blitt oversett. Et annet problem er at hellerne kan ha vært i bruk i flere perioder, noen ganger over svært lang tid. Gjentatte opphold fører til at avfallslagene i helleren ofte blir rotet om og det er vanskelig å tidfeste enkeltfunn ut fra lagdelingen og dateringer. Det er allikevel funnet fiskebein i en stor andel av hellerne hvor det har blitt foretatt omfattende utgravninger, og disse oppholdsstedene kan gi et innblikk i fortidens fjellfiske.

Skrivarhelleren ligger i bjørkeskogsbeltet i Moadalen 790 moh., i et dalføre som strekker seg fra Årdalsvatnet og opp mot fjellvannet Tyin i Sogn og Fjordane.⁴⁶ Innsjøene som ligger nærmest denne helleren, er Torolmen og det lavereliggende

Figur 8: Utgravninger i Skrivarhelleren i Moadalen (790 moh.) i Årdal. Foto: Forsknings- og utgravingsprosjektet Arkeologi i Skrivarhelleren.

Årdalsvatnet. I tillegg renner elven Tya noen hundre meter nedenfor helleren. Både Tyn, Torolmen og Tya var kjent for stor ørret i tidligere tider.⁴⁷ Omfattende forskningsutgravninger med målrettet sikring av bein og inngående beinanalyser gir en innsikt i ressursgrunnlaget (figur 8), spesielt etter landbruksrevolusjonen ca. 2350 f.Kr.⁴⁸ Beinmaterialet fra Skrivarhelleren utmerker seg med stor artsrikdom, og en rekke husdyr og sjø- og landpattedyr er representert, både fra lavlandet og den alpine sonen. Hare er det vanligste pattedyret mens

det er betydelig mindre rein enn eksempelvis sau og geit. En tilsvarende variasjon er representert i fiskebeinsmaterialet. Arter som sild, sei, torsk og laks vitner om nær kontakt med kyststrøkene og lavlandet, mens kun ett bein er bestemt til ørret. I gruppen på 172 bein av laksefisk kan det imidlertid være flere bein av ørret som har vært fisket i fjellet, men ut fra funnene av saltvannsfisk, sel og husdyr er det vel så sannsynlig at det er fisk fra lavlandet. Det er også påfallende at det mangler fiskeredskaper blant det rike og varierte materialet i helleren,⁴⁹

noe som kan underbygge at fiske ikke har vært en viktig del av grunnlaget for aktiviteten på stedet. Materialet forteller således om en variert tilgang på ressurser fra et stort område heller enn et målrettet ørretfiske i Moadalen.

Funnene som er gjort i Bukkhammeren i Rondane, vitner tydeligere om fjellfisket.⁵⁰ Denne helleren ligger rett ved bredden av elven Inna i et dalføre uten innsjøer. Helleren har en brukshistorie som strekker seg tilbake til eldre steinalder, men store deler av kulturlagene har blitt dannet i tidsrommet ca. 2300 f.Kr.–700 f.Kr. Spredd i disse lagene fremkom det totalt 18 ørretbein, 1 bein av gjedde og 11 fiskebein som ikke har latt seg bestemme til art.⁵¹ I lagene er det også funnet et steinsøkke av en type som på en rekke steinalderboplasser i det sentrale av Skandinavia har blitt tolket som garnsøkke.⁵² I dette tilfellet har det imidlertid blitt foreslått at søkket kan knyttes til garnfangst av bever. Uansett sannsynliggjør funnene at elvefiske ble praktisert i kombinasjon med jakt. Elvefiske er også dokumentert i Glommavassdraget i steinalderen,⁵³ men slikt fiske er ellers lite synlig i det arkeologiske materialet.

Både hellerne på Langesæ i Vinje og de ved Stegaros (lok. 1058) ligger i typiske reinsjaktområder på Hardangervidda, og funnmaterialet er klart preget av dette.⁵⁴ Begge steder ligger nokså nær utløpsosene til større vann, og i begge tilfeller er det funnet et fåtall ørretbein (se vedlegg). I Langesæhelleren ble det funnet bein av rein i alle lag, men også ett bein av sau, fem av rype og tre ørretbein. At det ble fisket på Langesæ, understøttes av funnet av en fiskekrok 50–60 cm nede i jordlagene, det vil si i lag som er tidfestet til jernalderen. Også i helleren ved Stegaros er det påvist et fåtall fiskebein (se vedlegg). Skjelettmaterialet fra Stegaros er imidlertid bare delvis analysert, og det foreligger derfor begrenset med kunnskap om disse beinfunnene.

Selv om enkelte funn taler for et tidlig fiske, er det vanskelig å trekke klare konklusjoner om omfanget og oppstartstidspunktet. Noen av de samme problemene gjelder beinfunnene fra Ullshelleren i Røldal. I den ellers så funnrrike helleren foreligger det kun to ørretbein – i topplagene. I en avhandling om utgravningen skrev Knut Odner i 1969⁵⁵ at «det er påfallende at fisk er så dårlig representert, men at resistensen av fiskebein i forhold til ben av pattedyr og fugl kan ha forskjøvet mengdeforholdet». I alle fall når det gjelder kraniebein av fisk, er denne konklusjonen korrekt. Bein av fugl og pattedyr bevares utvilsomt bedre enn kraniebein av fisk.

FJELLGÅRDER, STØLER OG FISKE

Det er få utgravninger av fjellgårder, støler og setre i de høyereliggende områdene. To av de best studerte gårdsanleggene, Møsvatn på Hardangervidda og Bosvatn i øvre del av Setesdalen, nevnes i innledningen. Begge steder er det funnet fiskeredskaper, mens fiskebeinsfunnene er fraværende.⁵⁶ Det er mest sannsynlig at mangelen på fiskebein skyldes bevaringsforholdene, og at fiske har vært en viktig del av næringsgrunnlaget i jernalder og middelalder.⁵⁷ Situasjonen for de tallrike gårdene og stølene langs Nyset- og Steggjevassdragene øst for Sognefjorden er en annen. I 925–1025 meters høyde har arkeologer gravd frem ca. 1900 fiskebein, i all hovedsak lavlands- og saltvannsfisk som ål, sild og torsk.⁵⁸ Dette er fangst som må ha blitt båret til fjells, trolig den forholdsvis korte og bratte veien fra Sognefjorden. Ørretbein er nærmest fraværende, og det rapporteres heller ikke om funn av fiskeredskaper ved den omfattende undersøkelsen.⁵⁹

Det har blitt foreslått at fraværet av ørret på funnplassene i Nyset- og Steggjevassdragene lokalitetene kan skyldes at fisken har blitt tilberedt fersk, og at beina i etterkant har blitt brent opp på bålet. Ut fra en slik tankegang vil bein av tørket saltvannsfisk

hatt bedre muligheter til å bevares.⁶⁰ Muligheten for å gjenfinne fiskebein er utvilsomt avhengig av hvordan fangsten har blitt behandlet, og skiftende og varierende mattradisjoner er trolig et problem som er lett å undervurdere i tolkningsarbeidet. De mange funnstedene med ørretbein i vassdrag lengre øst svekker imidlertid hypotesen om at beina systematisk skal ha blitt oppbrent. Mangelen på ørretbein og fiskeredskaper gjør det mer nærliggende å anta at ferskvannsfiske har spilt en underordnet rolle i de høyereliggende delene av enkelte vestnorske vassdrag, slik situasjonen også synes å ha vært i den nærliggende, men mye eldre Skrivarehelleren (se ovenfor).

Nyset-Steggje er det eneste stedet hvor det har blitt funnet fiskebein i gårds- og stølskontekster i den sørnorske fjellheimen, og funnene sier ikke nødvendigvis så mye om den generelle kombinasjonen av landbruk og fjellfiske. Sammenholdt med vurderingene fra Bosvatn og Møsvatn gir allikevel materialet grunnlag for en vesentlig konklusjon. Naturforholdene, regionale kulturelle variasjoner og muligens også tidspunktet for utsettingen av fisk må ha vært avgjørende for den betydningen ferskvannsfisket fikk lokalt; dessuten har fisket neppe hatt den samme betydning i alle distrikter.

ANDRE BYGNINGER I INNLANDET OG FISKET

Det er ikke alltid enkelt å knytte boplasser og bygninger i de høyereliggende innlandsområdene til én form for aktivitet eller bruk. En bygning i de skogkledde jernvinne- og jaktområdene ved nordvestenden av Dokkfløyvatn (ca. 700 moh.) i Oppland kan være et eksempel på nettopp dette.⁶¹ Det en gang nokså enkle, ca. 8,5 x 4 m store huset har latt seg tidfeste til jernalder og middelalder (670–1260 e.Kr.). I husrestene ble det blant annet funnet nagler etter en båt og syv gram bein, hvorav fire ryggvirvler av ørret.⁶² Selv om bygningens funksjon er ukjent,

er funnet en kilde til kunnskap om både gammelt ørretfiske og tidlig båtbruk i Dokkavassdraget.

I tiden 1970–1974 ble det undersøkt flere steinbuer med allsidig bruk på Hardangervidda.⁶³ Eksempler på slike er de to steinbuene som ligger tett ved strandlinjen på sørsiden av fjellvannet Halnefjorden.⁶⁴ Beinmaterialet fra buene domineres av reinsdyr og ørret. Det er også et lite innslag av rype, mens husdyrbein mangler. De over 1350 fiskebeina er svært velbevarte, noe som kan tyde på at mange av dem er fra nyere tid.⁶⁵ At de ble funnet i nærmest alle deler av avfallslagene, peker imidlertid i en noe annen retning; kanskje har fisket vært utstrakt i hele brukstiden, ca. år 1000–1700 e.Kr. De fleste ørretbeina er av 40–50 cm store fisker, noe som tyder på at ørreten som ble fisket i Halnefjorden, hadde en jevn og stor størrelse.⁶⁶ Et sylindrerformet neverhylster viser at en del av fangsten ble tatt med garn,⁶⁷ mens deler av en fiskekrok viser at det også, mens buene var i bruk, ble fisket med krok og snøre.

Tilsvarende innhold av fiskebein er funnet i avfallslagene knyttet til steinbuer ved Geitvassmuran ved Geitvatn og ved Meinsbulægeret ved Bjornesfjorden. Begge steder har det blitt gravd frem om lag 3500 fiskebein i nærmest alle deler av avfallslagene.⁶⁸ Trekulldateringer og et myntfunn viser at også disse buene ble reist i middelalderen, mens funn av geværkuler, bly og kritt pipedeler forteller om en lang brukstid.⁶⁹

Beliggenheten nær vann i fjellheimen, beinfunnene i seg selv og redskapene gir grunnlag for å tolke alle disse bygningene som fangst- og fiskebuer, og de er således blant de tydeligste fremgravde eksemplene på at fiske har vært en hovedaktivitet.

INNLANDSFISKETS BETYDNING UT FRA ET BEINPERSPEKTIV

Denne artikkelen tar utgangspunkt i funn av fiskebeina, en nokså begrenset og til tider vanskelig

tolkbar kildekategori, og gjennomgangen synliggjør at det kreves ekstraordinære bevaringsforhold og målrettet utgravningsmetodikk for at man skal finne dem. Slike bevaringsforhold finnes i hovedsak i store avfallshauger og under hellertak.

Derfor er det kanskje ikke så uventet at fiskebein mangler i funnmateriale fra utgravningene på de fjellgårdene som ble trukket frem innledningsvis. Skriftlige kilder og stedsnavn forteller om eksistensen av naust, fiskebuer, fiskevoller og fiskevær i fjellheimen i middelalderen og i nyere tid,⁷⁰ men det har så langt knapt blitt funnet fiskebein på slike steder.⁷¹ Noe av forklaringen på at slike beinfunn mangler, er at denne type kulturminner bare helt unntaksvis har blitt undersøkt av arkeologer,⁷² men det er heller ikke sikkert at fortidens behandling av fisken og bevaringsforholdene sikret bevaring av store mengder fiskebein på disse stedene.

Gjennomgangen vår viser imidlertid at det faktisk er funnet fiskebein på svært mange steder hvor det har vært folk, og hvor bevaringsforholdene og utgravningsomstendighetene har gjort det mulig å finne dem. Dette er lokaliteter som representerer jakt, ferdsel og jernproduksjon og bruken av dem spenner over et tidsrom på mange årtusener. Beinfunnene gir derfor et svært godt grunnlag for å slå fast at fjellfisket ofte, men ikke alltid, har vært et vesentlig aspekt ved den fortidige bruken av de høyereliggende innlandsområdene.

Mange av fiskebeinsfunnene må forstås som måltidsrester, og funnene er således et uttrykk for det brede næringsgrunnlaget og kostholdet til dem som holdt til i de indre delene av landet. Funn av fiskebein ved det fisketomme Finnsbergvatnet forteller at ørret har blitt tatt med som niste. Det at rettigheter til fiske nevnes i middelalderdiplomene, i rettsdokumenter, i matrikler og muntlige tradisjoner ved flere anledninger, forteller nettopp om at fiskerettene var viktige, og det at de har vært grunnlaget

for mange stridigheter, underbygger betydningen.⁷³ Fisken har utvilsomt vært en betydningsfull del av et variert næringsgrunnlag i de indre dalstrøkene og i fjellheimen, og det er sannsynlig at mye av ørreten har blitt fraktet ned til gårder og bygder. En del av den har nok blitt spist fersk, men man har også hatt mulighet til å lagre den gjennom eksempelvis røking og raking.⁷⁴

De skriftlige kildene fra 1100–1400-tallet etterlater seg også et inntrykk av at fiskeressursene har vært viktig for byene i middelalderen, men at fangsten i stor grad har kommet fra havet, og de bynære innlandsstrøkene.⁷⁵ Fra og med begynnelsen av 1500-tallet beretter regnskaper derimot om eksport av fisk fra innlandsdalene til Oslo, og i nyere tid har mye av fisken blitt fraktet ut av fjellbygdene.⁷⁶ En slik eksport av store volum med røkt eller gravet ørret fordrer gode transportmuligheter, noe som kan ha vært til hinder for omsetning og eksport av ørret fra enkelte fjellbygder til lavlandsstrøkene tilbake i middelalder og forhistorisk tid. At eksporten faktisk har vært svært begrenset, er tydelig i det ellers så rike funnmaterialet av fisk fra middelalderbyene Bergen, Oslo, Trondheim og Stavanger.⁷⁷ Materialet domineres av saltvannsarter, og av totalt 16 601 fiskebein er kun 2 fra disse byene bestemt til ørret.⁷⁸ På vikingtidshandelsplassen Kaupang i Larvik i Vestfold er det tilsvarende lave tall. Kun 3 av 732 fiskebein er artsbestemt til ørret og annen laksefisk.⁷⁹ Selv om man tar bevaringsforholdene i betraktning, er det grunnlag for å konkludere med at det var svært begrenset, om noen, konsumpsjon av fjellfanget ørret i mange kystområder. Fangsten fra fjellet noen århundrer tilbake i tid var i all hovedsak knyttet til innlandet og fjellområdene.

Ut fra dette kan man også slutte at menneskene i liten grad har drevet fisket for å produsere et stort overskudd som kunne byttes eller selges videre. Dette skiller fisket fra enkelte andre aktiviteter

som har vært et betydelig grunnlag for makt og rikdom, slik som enkelte deler av jernproduksjonen, reinsdyrfangsten⁸⁰ og enkelte produkter fra husdyrholdet. Ferskvannsfisket bør kanskje heller sammenlignes med andre former for matproduksjon, slik som korndyrking. Tilbake i forhistorisk tid var det vanskelig å flytte store mengder korn på land, og omsetningen var begrenset. Dyrkingen ble derfor i større grad drevet med sikte på å forhindre matmangel og sult enn å maksimere utbyttet i gode år.⁸¹ På samme måte har innlandsfisket etter alt å dømme i stor grad blitt drevet for konsumpsjon i fjellområdene og i de tilgrensende dalstrøkene, og dette fisket har vært en av flere næringsveier som har bidratt til å sikre mot uår og katastrofer, og som har gjort bosetningen av innlandsområdene mulig.

It is concluded that from 2350 BC to AD 1700, fishing was to a large extent combined with other tasks and must in certain cases have been of great importance for securing sustainable life in the inland. It also concluded that the catch was predominantly consumed locally and that export to the coastal region seems to be of less importance, at least until the Middle Ages.

SUMMARY:

CREMATED FISH BONES: A SOURCE OF KNOWLEDGE OF SOUTHERN NORWEGIAN MOUNTAIN FISHING IN THE PAST

Cremated bones are an important source of knowledge of pre-modern fishing traditions in the southern Norwegian inland. This article assesses the value of fish bones as a source of knowledge of past subsistence and presents twenty-nine archaeological sites with fish remains.

We use this osteological record to discuss the importance of fishing in the region on a general level and to discuss to which extent fishing was combined with other activities, such as hunting, farming, animal husbandry, iron production, and traveling in the mountain areas.

